

מלך נקבר - על חייהם ועל מותם של מלכים כביטוי לאנושיותם

...משפחת זידמן ליצינים היו. הם אמרו:
אם בית מלכים אין לנו, קבורת מלכים יש
לנו. כי לא מדלת העם חצבו להם קבר.¹

שאלת המשמעות של הקבורה במקרא בכלל ושל קבורת מלכים בפרט, תוצג להלן כקשורה במתח הקיים בין שתי מגמות: האחת - תפיסת הקבורה כמשקפת התקבעות בנחלה, שימור הזכר האנושי באמצעות המקום ומאבק באבדן ובשכחה באמצעות 'נוכחות' המת בשטח. מנגד עומדת המגמה השנייה - הדגשת החולף והבלטת האנושי שבנו באמצעות גורל הגוף הנקבר. מצד אחד עומד היחיד המיוחד, המת הפרטי המונח באתר אישי, בנחלה פרטית המנציחה את המת ובה בעת שואבת ממנו כוח מנציח, הנצחה שעשויה להתמיד בקיומה עד לאין שיעור. מצד שני - הגורל הכללי של בני אנוש נקברים, הכרוך בכליה המטשטשת את הגוף עד לבלי הכר בינו לבין חבריו.²

מבחינה ספרותית אנו מחפשים יסוד עומק, שבמקרה זה הנו שאלה בת שתי קצוות - שאלה של 'או-או': ההדגשה של קבורת מלכים מהי מטרתה - האם העמדה על נצחיותם, או פגיעה בגדולתם?³ יצוין, אף אם תימצא האמת אי-שם באמצע, כפי שקורה תכופות בעולמנו, ההעמדה הזו על שני הקטבים מסייעת לבירור רעיוני של סוגיית הקבורה, כפי שיתברר להלן.

1. ר' אלפר, המתנחלים בהר, תל אביב חש"ד, עמ' 141.
2. לא נעסוק כאן בשאלות התרבותיות והאנתרופולוגיות הרבות הכרוכות בקבורה (ראה: נ' רובין, קץ החיים - טקסי קבורה ואבל במקורות חז"ל, תל אביב 1997, עמ' 23-44). נצטמצם בהבחנה העומדת ביסוד הקביעה למעלה, שהנה מושכל ראשון במקרא, המכריז "כי עפר אתה ואל עפר תשוב" (בראשית ג', יט), ובה בעת יודע כי אותו עפר משמש לנחלה שהזיקה אליה נקבעת בכוח הקבורה כגורם חשוב ומהותי.
3. ניסוחנו זה מושפע מהגישה הסטרוקטורליסטית השגרתית. ראה למשל: ה' ברזל, דרכים בפרשנות החדשה - מתאוריה למתודה, רמת גן תש"ן, עמ' 168-233.

קבורת דוד והאישים שסבבוהו

ענייני מוות וקבורה הם 'חלק מהחיים', וככאלה, הם גם חלק מן הספרות. לא כל המיתות (הספרותיות!) שוות, ואף לא כל הקבורות. בספרו החשוב על דוד מעלה יאיר זקוביץ שאלה:

וכי איש לא נתאבל על מלך ישראל, על הכובש הגדול? וכי לא בכתה ירושלים את מייסדה, את האיש שעשאה לבירת הממלכה? ומדוע אין מספרים לנו מילה וחצי מילה על קבורתו? האם לא זכה לקבורה מפוארת כראוי לגיבור גדול שכמותו? אם נשתמש לרגע במונחים אנכרוניסטיים, הרי שמות דוד וקבורתו זוכים לידיעה קצרה מעין הידיעות היבשות, האנונימיות, שמעבירות סוכנויות הידיעות אל מערכות העיתונים, ידיעות שזוכות למקום שולי בעמוד פנימי של העיתון, בעוד שאנו היינו מצפים לכותרת ראשית, לסיפור שער מלווה בצילומי צבע. אך עמודי השער תפוסים עד תום בסיפור המלכתו של שלמה בן דוד. דומה כי מי שרשם את הידיעה הקצרה אפילו לא טרח לדייק בכותבו שדוד שכב עם אבותיו. דוד לא נקבר בקבר אבותיו, בעיר בית לחם, אלא נקבר בעירו שלו, בעיר דוד.⁴

שאלה ותשובה בצדה. לשאלתו "וכי איש לא נתאבל על מלך ישראל", משיב זקוביץ: "המלך מת, יחי המלך החדש... מות דוד עוצב על פי צרכי הדור החדש, על פי מגמותיהם של הסופרים הרושמים את חיי שלמה".⁵ ומשסבב גלגל העלילה המקראי והגיע עד לספר אחר, בא - כך עולה מדברי זקוביץ - עת להשלמה ופיצוי:

בעל ספר דברי-הימים מבקש להמתיק ולו במעט את אופן הפרידה מדוד כפי שהוא מתואר בספר מלכים: 'וימת בשיבה טובה שבע ימים עושר וכבוד...' (דה"א כ"ט, כח). יוסף בן מתתיהו ממשיך מגמה זו וכותב: 'ובנו שלמה קבר אותו בירושלים לפי כל המנהגים הנהדרים הנהוגים בקבורת מלכים ושם בקבר אתו עושר רב ועצום...' (קדמוניות היהודים, ספר שביעי טו, ג).⁶

הנה, ספר ספר וגישתו, מקור מקור וסגנונו המיוחד, וצודק זקוביץ בשתי נקודות: האחת - תיאור המוות והקבורה כלי הוא ביד המספר. כחומר ביד היוצר ישתמש בהם כדי לעצב את העלילה ולהוביל למסרים שבהם חפץ. השנייה - בפשטות, אין דין תיאורי ספר מלכים כדין אלו של דברי הימים. אך עדיין, למרות ההסכמה עם העיקרון, יש מקום לליבון ולבירור הסוגיה - מה בא כל זה ללמדנו? הפסוק המרכזי בסיפור הקבורה של דוד, "וישכב דוד עם אבתיו ויקבר בעיר דוד" (מל"א ב', י), אכן מוקשה מתוך עצמו. אם נתפוס 'שכב עם אבותיו' כפשוטו, לא יכול

4. י' זקוביץ, דוד - מרועה למשיח, ירושלים תשנ"ו, עמ' 13-14.

5. שם.

6. שם.

מלך נקבר - על חייהם ועל מותם של מלכים כביטוי לאנושיותם

כל זה להתרחש בעיר דוד. גם אם נכיר בביטוי כמטונימיה (מעתיק משמעות השומר זיקה למקור) למוות,⁷ הרי שההפניה ל'אבות' מכוונת לבית לחם דווקא, והלוא בעוד שדוד נקבר בעיר דוד. ודוק: לא בירושלים, אלא בעיר דוד!! בפשטות, דומה שהכתוב - הן בכינוי 'עיר דוד' והן ב'ניכוס' ה'אבות' לציון הקבורה בה - ביקש לציין את השקפתו בדבר עצמת ההזדהות של דוד עם העיר שכונתה בשמו. הנה, כה עמוק הקשר, עד שהעיר הפכה למעין נחלת 'קברות אבותיו', אף שגופם של אבותיו נקבר במקום שונה לגמרי!

אם כן, אין זה שהמספר "לא טרח לדייק", כלשונו של זקוביץ, אלא טרח גם טרח ורצה לחבר את דוד עם העיר ששמה ייקשר לנצח בשמו. תחבולה ספרותית זו מבוססת כמדומה על העיקרון הפשוט שהקבורה היא חלק מהותי במערכת הקשרים הקושרת אדם למקומו ולנחלת אבותיו. אדם קשור לנחלתו, בחייו ובמותו.⁸ בלשונם של חז"ל: "ואיזהו ישיבה שהיא בארץ הווי אומר: זו קבורה" (מכות יא ע"ב).⁹ 'ישיבה בארץ אחוזתו - זו קבורה' (ראה בגמרא שם) זהו עיקרון רב-חשיבות המטיב להציג את עצמת הקשר בין הקבורה להיאחזות בנחלה. והנה, דוד לא חזר לבית לחם - האחוזת המוקדמת! האחרון מבני המשפחה שנקבר שם היה, כמדומה, עשהאל אחי יואב: "וישאו את עשהאל ויקברוהו בקבר אביו אשר בית לחם וילכו כל הלילה יואב ואנשיו ויאר להם בחברון" (שמ"ב ב', לב). מכאן הולכת ועולה גם קרנה של חברון כמקום קבורה, והדברים מקבלים משנה ביסוס עם קבורת אבנר: "...והמלך דוד הלך אחרי המטה. ויקברו את אבנר בחברון" (שם ג', לא-לב), ואחר כך עם קבורת איש בשת: "...ואת ראש איש בשת לקחו ויקברו בקבר אבנר בחברון" (שם ד', יב). דומה שבכך מוקנה לחברון מעמד של עיר ממשיכה, רוצה לומר: בעיר אשר בה נקברו חשובי השושלת הקודמת ממשיך למלוך דוד, המקושר אליהם בקשרי נישואים. אבנר ואיש בשת, שלא בטובתם, נקברו בעיר המזוהה עם דוד. שלא בטובתם, כיוון שבקבורתם הפכו כלי שרת לביסוס מעמדו של דוד. לעומתם, ראוי להזכיר, היה

7. בפשטות, 'שכב עם אבותיו' בא תמיד בהקשר של מיתה או כתחליף לציון המיתה. למשל: "וישכב דוד עם אבותיו ויקבר בעיר דוד" (מל"א ב', י). ספר שופטים משתמש ב'ימת', ואילו במלכים מצאנו 'וישכב עם אבותיו'.

8. על הזיקה בין הקבר לנחלה בעולם המקרא ובחז"ל, ראה: מ' בר-אילן, 'הקבורה ב"נחלת אבות"', בין היהודים בעת העתיקה, בתוך: א' זינגר (עורך), **קברים ונוהגי קבורה בארץ ישראל בעת העתיקה**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 212-229; נ' רובין (לעיל, הערה 2), עמ' 145-140.

9. חז"ל הביאו זאת בהתייחסות למצב חריג - גולה לעיר מקלט: "אמר אביי: נקטינן נגמר דינו ומת - מוליכין את עצמותיו לשם, דכתיב 'לשוב לשוב בארץ עד מות הכהן' (במדבר ל"ה, לב) ואיזהו ישיבה שהיא בארץ, הוי אומר: זו קבורה. תנא: מת קודם שמת כהן גדול - מוליכין עצמותיו על קברי אבותיו, דכתיב: 'שוב לצח אל ארץ אבותיו' (שם, כח). איזהו ישיבה שהיא בארץ אחוזתו - הוי אומר זו קבורה" (מכות יא ע"ב). אולם, ברור שהרעיון של קבורה כמציינת 'ישיבה' - היאחזות' עומד בפני עצמו.

גם מי שסירב ל'כבוד' הזה - ברזלי הגלעדי שסירב להפצרותיו של דוד להעתיק מקומו, והשיב: "יָשֵׁב נָא עִבְדְּךָ וְאָמַת בְּעִירִי עִם קִבְר אֲבִי וְאִמִּי..." (שמ"ב י"ט, לח). ידידות ותמיכה בדוד - דבר אחד הוא, היטמעות בממסדו - עניין אחר לגמרי. יואב לעומת זאת, בשונה מאחיו, לא זכה להגיע לקבורת נחלה, לא בנחלת האבות כעשהאל ולא בעיר הבירה הראשונה כאבנר שאותו הרג, אלא: "ויעל בניהו בן יהוידע ויפגע בו וימתהו ויקבר בביתו במדבר" (מל"א ב', לד). סתם הכתוב ולא פירש מניין צץ לפתע 'ביתו במדבר', ואין לנו אלא לראות צד של עונש בעניין - מי שהומת על חטאו לא זכה לקבורה מקובלת. 'מדבר' עשוי לשמש כסמל לנדודים. יואב נקבר כנודד, ו'נודד' בקבורתו!

כללו של דבר, דומה כי הספרותיות של הקבורה, קרי - המשמעות הספרותית ונגזרותיה הרעיוניות-דתיות, הולכת וקובעת מקום בדיוננו, ומתחזקת טענתנו כי ראוי לבחון את מעמדה בהקשרים השונים ואת תרומתה לסיפורים שבהם היא משובצת.

עוד על ענייני מנהיגות, נחלה וקבורה

עוסקים אנו בקבורתם של מנהיגים. יהושע כידוע נקבר בנחלתו: "ויקברו אתו בגבול נחלתו בתמנת סרח אשר בהר אפרים מצפון להר געש" (יהושע כ"ד, ל). לכאורה פשוט, לאור כל מה שנאמר לעיל, כי גם כאן מדובר בתחבולה ספרותית המובילה למחשבה מסוימת בענייני מלוכה ומנהיגות. אין זו עיר בירה! צאו וראו, מנהיג כל כך 'לאומי', כה מזוהה עם כלל ישראל, ועם זאת נקבר "מצפון להר געש". לכאורה זהו ציון גאוגרפי. אך למעשה, זהו גם רמז שאינו נעדר שמינית של אירוניה, המסביר לקורא כמה נידח הוא המקום הזה! ציור הקבורה אומר אפוא דבר מה על הדרך שביקש הכתוב להציג את יהושע - מנהיג לאומי היה בכל רמ"ח אבריו, אך רחוק מכל גינוני מלוכה - וקבורתו תוכיח!

תיאור צנוע זה מתגמד בהשוואה למשה ולאהרן שלא מתו בנחלה כלשהי, אלא מחוץ לארץ המובטחת.

יש גם לשים לב שליהושע צורף כאן גם אלעזר: "ואלעזר בן אהרן מת ויקברו אתו בגבעת פינחס בנו אשר נתן לו בהר אפרים" (יהושע כ"ד, לג). יהיה מי שיראה בכך גילוי מגמה לכבד את 'הר אפרים' - במובן של ההר ובמובן של השבט, ויש בכך מידה של אמת. אך לדידנו יש כאן מעין תיאור משלים למות משה ואהרן, שבשונה מהם שלא נקברו בנחלה, שני יורשיהם זוכים להיקבר בנחלה.¹⁰ עם זאת, גם היורשים אינם זוכים למקום מרכזי וחשוב, דבר המתיישב יפה עם העובדה שאף הם

10. המוות והקבורה של יהושע ופינחס מוצגים כאן במעין סידור כיאסטי ביחס להצגת המוות והקבורה של משה ואהרן: בתורה מסופר על מות אהרן ואחריו על מות משה, ואילו בספר יהושע הסדר הוא מות יהושע יורש משה, ואחריו מות פינחס יורש אהרן.

מלך נקבר - על חייהם ועל מותם של מלכים כביטוי לאנושיותם

לא הציגו יורשים לעצמם! כאמור, מגמה לפנינו, להציג דמויות של מנהיגים הקרובים בדגם מנהיגותם למלוכה, ועם זאת שונים ממנה באופן מהותי. ונרחיב בכך להלן.

מעניין להשוות כל זאת לגורלו של יפתח. כאן בחר הכתוב דרך אחרת לעיצוב יחסי קבורה-נחלה: "וימת יפתח הגלעדי ויקבר בערי גלעד" (שופטים י"ב, ז). דוק, ערים! אין כאן מקום מוגדר, אלא ההפך - תחושה של חוסר היאחזות בנחלה. כחיינו כן מותו.

דומה שמעבר לעצם הספרותיות הגלומה בתיאורים אלו, ניתן לגלות בהם גם נימה של ביקורת ביחס למנהיגות בכללותה. נדגיש, נימה ולא הרבה יותר! כוונתנו לכך שדיבור על הקבורה מנוצל כשיטה לומר משהו על המנהיגות. היגדים, שמשמעותם כי למנהיג או למלך אין עיר הראויה ל'עיר בירה', ופעמים שאין לו שושלת והמשכיות, מובעים בשפת המקרא בדרכים אלו.

נחזור למה שראוי אולי לכנות ה'מודל של זקוביץ'. הסברו ל'דלות החומר' על קבורת דוד קשור לשאיפה להעלות את קרנו של שלמה - כפי שזקוביץ מבין אותה. על כך יש לומר כי גם מלכים אחרים לא זכו לתיאור קבורה מהולל, ולכן מדובר כאן בדגם ידוע, ולא במשהו ייחודי לדוד. ראש וראשון שבהם הוא שלמה עצמו: "וישכב שלמה עם אבתיו ויקבר בעיר דוד אביו..." (מל"א י"א, מג), ותו לא! גם לגבי רבים ממלכי ישראל, אין התייחסות מפורשת לקבורה. מדובר במגמה הבולטת במיוחד על רקע השמדת בתי מלוכה המתוארת בספר מלכים. הנה, בעשא נקבר בתרצה עירו (שם ט"ז, ו), אך אלה בנו שהומת בקשר, לא זכה לתיאור קבורה. עמרי ואחאב נקברו בשומרון (שם ט"ז, כח; כ"ב, לז), אך שני המלכים האחרונים של הבית לא זכו לתיאור קבורה. לגבי האחרון שבהם, יורם, נאמר: "השליכהו בחלקת שדה נבות היזרעאלי" (מל"ב ט', כה), ולא סופר מאומה על קבורתו. גם לגבי אחזיה אביו לא סופר על קבורה, אולי משום שהוא מבשר את סופו של הבית, כי כזכור מותו נובא על ידי הנביא. לא הזכרנו כאן את איזבל שמניעת קבורתה צוינה במפורש.

מנהיגות, נחלה וקבורה - מקרה שאול וביתו

שאלת 'נחלה, בירה וקבורה' עולה בצורה ברורה לגבי שאול. שאול מציין בית מלוכה שלא זכה להמשכיות בישראל, אך יש לו ללא ספק מעמד מיוחד כמלך ראשון. נבחן כיצד בא הדבר לידי ביטוי בביטויים, מהם נושאי אופי סמלי מיוחד במינו והקשורים לגורל גופו וקבורתו. נתאר את השתלשלות האירועים מתוך דגש מיוחד על גורל גווייתו של שאול:

ויהי ממחרת ויבאו פלשתים לפשט את החללים וימצאו את שאול ואת שלשת בניו נפלים בהר הגלבע. ויכרתו את ראשו ויפשטו את כליו וישלחו בארץ פלשתים סביב

לבשר בית עצביהם ואת העם. וישימו את כליו בית עשתרות ואת גויתו תקעו
בחומת בית שן (שמ"א ל"א, ח-י).

אין צורך לומר מה גדול הביזוי. ראוי רק לציין כי על חומה תנוחת הגוף מאונכת ולכן
'תקעו' במאונך, בניגוד ל'וישכב' המתבצע כרגיל במאוזן.

בהמשך: "...ויקחו את גוית שאול ואת גוית בניו מחומת בית שן ויבאו יבשה
וישרפו אתם שם. ויקחו את עצמתיהם ויקברו תחת האשל ביבשה..." (שם, יב-יג).
למותר לציין שיבש גלעד איננה הנחלה של שאול, אך הזיקה בינה לבין בנימין ושאול
יצרת תחושה של מעין נחלה. ראוי לציין כי בשנים הראשונות לאחר מותו של
שאול, המשיך בית שאול למלוך. בנקודה זו עומדת שאלת הקבורה של שאול כרקע
מעניין לפרשת העימות בין שני הבתים - בית דוד ההולך ומתחזק ובית שאול ההולך
ונחלש. הכתוב המאריך בסוגיה זו - אות וסימן לחשיבותה - מספר:

...ויגדו לדוד לאמר אנשי יבש גלעד אשר קברו את שאול. וישלח דוד מלאכים אל
אנשי יבש גלעד ויאמר אליהם ברכים אתם לה' אשר עשיתם חסד הזה עם אדניכם
עם שאול ותקברו אתו. ועתה יעש ה' עמכם חסד ואמת וגם אנכי אעשה אתכם
הטובה הזאת אשר עשיתם הדבר הזה. ועתה תחזקנה ידיכם והיו לבני חיל כי מת
אדניכם שאול וגם אתי משחו בית יהודה למלך עליהם (שמ"ב ב', ד-ז).

בהמשך מתוארת ממלכתו של איש בשת שהומלך על ידי שר הצבא אבנר: "וימלכהו
אל הגלעד ואל האשורי ואל יזרעאל ועל אפרים ועל בנימין ועל ישראל כלה" (שמ"ב
ב', ט). ניתן דעתנו: פתח בגלעד, וסיים בבנימין! אין ביכולתו של איש בשת להעביר
את גוויית אביו מהגלעד לבנימין נחלת אבותיו. לעומת זאת, דוד מצטייר כאן כדמות
ממלכתית המחמיאה לאנשי יבש על מעשה אציל ונדיר שעשו, ובאופן סמוי הוא
מעודד את המשך הקבורה של שאול בגלעד ולא בנחלתו המקורית. את העלאת
עצמות שאול ויהונתן לקבר בנחלה יבצע דוד רק בשלב מאוחר יותר, כשהתבצרה
ממלכתו, ובנסיבות שיתוארו להלן: "ויקברו את עצמות שאול ויהונתן בנו בארץ
בנימן בצלע בקבר קיש אביו..." (שמ"ב כ"א, יד).

בסופו של דבר זכה מלך ישראל הראשון לקבורה בנחלת אביו כאחד האדם, אך
לא בבירתו גבעת שאול! הדבר בולט לאור פרשת ה'הוקעה' שתוארה קודם לכן,
הקשורה ב'גבעה', ואין אנו פטורים מדיון קצר בפרשה זו. הנסיבות הן רעב בארץ
והאשמת בית שאול בהמתת הגבעונים. בקשת הגבעונים: "ינתן [נתן קרי'] לנו שבעה
אנשים מבניו והוקענום לה' בגבעת שאול בחיר ה'..." (שמ"ב כ"א, ו). דומה בעינינו
כי למצבים המסורטטים כאן יש משמעות סמלית. ניתן דעתנו - יש כאן 'הוקעה'
במצב מאונך ודווקא בבירתו של שאול. לא קבורה, אלא תנוחה המצטיירת כהפוכה
לה. על רקע ביזוי זה - שני מסוגו אחרי המעשה בבית שאן - נראה המעשה של רצפה
בת איה כמעשה מסירות נפש הראוי לכל הערכה: "ותקח רצפה בת איה את השק
ותטהו לה אל הצור מתחלת קציר עד נתן מים עליהם מן השמים ולא נתנה עוף

מלך נקבר - על חייהם ועל מותם של מלכים כביטוי לאנושיותם

השמים לנוח עליהם יומם ואת חית השדה לילה" (שם, י). דבר זה 'הוגד לדוד', ממנו מתגלגלת הקבורה ורק בעקבות סדרת תהליכים זו באה תשועה לארץ:

ויגד לדוד את אשר עשתה רצפה בת איה פלגש שאול. וילך דוד ויקח את עצמות שאול... ויאספו את עצמות המוקעים. ויקברו את עצמות שאול... ויעתר אלהים לארץ אחרי כן (שם, יא-יד).

רק אחרי כן נעתר אלוהים לארץ! הקשר הסיבתי בין האירועים מתחזק מקישור מעשה רצפה לגשם באמצעות תיאור הזמן - "מתחלת קציר עד נתך מים עליהם מן השמים" (שם, י). כללו של דבר, זהו מעשה מורכב שבו שרידי בית שאול נעלמים, ובה בעת זוכים לכבוד ולהערכה. מנקודת הראות של פרשנות הפרשה מתברר כי לא רק הוקעת האשמים הועילה, אלא גם המעשה של רצפה המרומם את בית שאול הזוכה לקבורה. לענייננו, החשוב הוא כי הרעיון כולו מובע ב'שפת הקבורה'. המצבים השונים של גויית שאול - גויית התקועה מובסת בחומה, קבורתו לשעה ביבש, קבורתו בקבר אביו, ומצטרף לכך מצב הגויית בסיפור רצפה בת איה - משקפים את מורכבות היחס המקראי כלפיו, הנע בין אהדה בסיסית לאישיותו ולמפעלו, לבין התפיסה כי לא יוכל למלוך בישראל.

מבחן בסיסי לאנושיות

בצד השאלה של ביסוס הקביעות בנחלה, ולעניינם של מלכים קביעות בבירה, קשורה הקבורה כמובן גם בהבלטת האנושיות. בספר בראשית צפון דיון מעניין בסוגיה זו וכבר בפתירתו נאמר לאדם: "...עד שובך אל האדמה כי ממנה לקחת כי עפר אתה ואל עפר תשוב" (בראשית ג', יט). על רקע זה בולטת העובדה כי דווקא שרה ואברהם הם הראשונים שקבורתם מתוארת בספר. על הרבה מיתות למדנו בספר בראשית, אך הנקברים הראשונים הם אבות האומה. יש בכך כמובן רצון לציין את השאיפה לנחלה ההולכת ומתבצרת בספר הזה, אך בה בעת יש בכך גם הכרזה סמויה שגם בחירים שנבחרו מטעם כזה או אחר על ידי ה', נקברים וממלאים את ה'מצווה' של הספר "ואל עפר תשוב"! בדרך פשוטה ואגבית זו מלמדת התורה על אנושיותם של האבות ועל השתייכותם למעגל האנושי הרחב ממנו באו. ומתחילת הספר לסופו. סיום הספר מאריך ביותר בענייני מותו וקבורתו של יעקב. נביא את הדברים במלואם:

...ויאסף רגליו אל המטה ויגוע ויאסף אל עמיו... ויצו יוסף את עבדיו את הרפאים לחנט את אביו ויחנטו הרפאים את ישראל... אבי השביעי לאמר הנה אנכי מת בקברי אשר כריתי לי בארץ כנען שמה תקברני ועתה אעלה נא ואקברה את אבי ואשובה (בראשית נ', א-ה).

מעבר לרמיזה לבעלות על נחלה בכוח הקבורה, כאשר כאן הנחלה המצטיירת היא כל ארץ כנען, מבצבץ כאן המתח העמוק בין קבורה לחניטה. בתוקף הנסיבות חייבים לחנוט את יעקב, שכן המעמד שזכה לו במצרים מחייב. אך יוסף, מסתבר, מבין היטב את חיוניותה של הקבורה.
קבורת יעקב ומשפחתו לא עולה כאן לראשונה. בפרקים החותמים את ספר בראשית הדברים חוזרים שוב ושוב:

...ועשית עמדי חסד ואמת אל נא תקברני במצרים. ושכבתי עם אבתי ונשאתני ממצרים וקברתני בקברתם... (בראשית מ"ז, כט-ל).

וכן:

ואני בבאי מפדן מתה עלי רחל בארץ כנען בדרך בעוד כברת ארץ לבא אפרתה ואקברה שם בדרך אפרת הוא [היא קרי] בית לחם (בראשית מ"ח, ז).
לכאורה, פסוק זה יוצא דופן ב'סביבתו'. אך מבלי להיכנס לדיון פרשני מעמיק, נראה שיש בו כדי להצטרף ל'חבריו' העוסקים בקבורה ולהעצים את ההתייחסות לנושא בפרקים אלו.
ובהמשך:

...אני נאסף אל עמי קברו אתי אל אבתי אל המערה אשר בשדה עפרון הַחַתִּי. במערה אשר בשדה המכפלה אשר על פני ממרא בארץ כנען... שמה קברו את אברהם ואת שרה אשתו שמה קברו את יצחק ואת רבקה אשתו ושמה קברתי את לאה (בראשית מ"ט, כט-לב).

גם בהדגשת הקבורה של רבקה ולאה שעל מותן לא סופר(!), בולטת העצמת ההתייחסות לקבורה בפרקים אלו.
ובכן, הקבורה בפרשה זו מודגשת היטב, ויש בכך כדי לרקום רקע להמשך, לקראת הצגת המתח בינה לבין החניטה, מתח המגיע לשיאו בפסוק המסיים את ספר בראשית:

וימת יוסף בן מאה ועשר שנים ויחנטו אתו ויישם בארון במצרים (בראשית נ', כו).
'בארון' - במעין 'עמדת זינוק' לקראת העברתו לקבורה בארץ כנען בכוח השבועה:
...פקד יפקד אלהים אתכם והעלתם את עצמתי מזה (בראשית נ', כה).

במובן הסמלי, החניטה המצרית השומרת את תוארו של הגוף, משקפת ניסיון לקרוא תיגר על המוות שנגזר בתחילת ספר בראשית, מוות שכרוך בקבורה באדמה המכלה את הגוף. ספר בראשית רווי בפולמוס סמוי נגד מצרים, וזהו אחד מסעיפיו החמורים. קבורת יעקב אחרי החניטה באה כביכול לבטל את החניטה, ויש לראות את המעשה כולו כמאבק נגד החניטה והשקפת העולם הגלומה בה שבשמרה את

מלך נקבר - על חייהם ועל מותם של מלכים כביטוי לאנושיותם

מתאר הגוף מנסה לחמוק מגזר דין המוות שהושת על האדם. צריך להוסיף כאן את המסתבר מאילו ואת המעוגן בתמונות חניטה שנשתמרו במצרים - חניטה מצריכה הרבה אנשים במשך זמן רב. למותר לציין כי גם עניין זה מודגש מאוד בסיפור חניטת יעקב. דרכו של עולם שהחניטה תופסת לגבי מי שהממון והשלטון בידי, בעוד שהקבורה מצטיירת כעממית וכמייצגת איזשהו שוויון. הדגשת הקבורה מול החניטה מהווה הכרזה גם במישור הזה.

משה, אהרן ודוד המדבר

גילוי מעניין של המתח דלעיל, בין תפיסת הקבורה המנציחה ומחזקת קשר לנחלה לבין ראייתה כמציינת זמניות וחולשה, מתח שכרוך במחשבה סמלית רבה, קשור בסיפורי המיתה והקבורה במדבר.

בספר במדבר מתוארת הקבורה בקברות התאוה: "ויקרא את שם המקום ההוא קברות התאוה כי שם קברו את העם המתאווים" (במדבר י"א, לד) - זאת בניגוד לפסוקים שהובאו באירועי המיתה הרבים שבהמשך הספר, בהם לא צוינה קבורה. לענייננו חשוב להדגיש כי הקבורה ב'קברי התאוה' ממוקמת בסדר הספר לפני עונש הנדודים במדבר, כשהכניסה לארץ ישראל נראית באופק! דומה כי יש בציון קבורה זה משום הכנה לקראת הכניסה לארץ ישראל, שבה הקבורה תהיה מרכיב חשוב בתפיסת הנחלה. יש כאן, כמדומה, תפיסה מרחיבה של ארץ ישראל, מעין 'הרחבה ספרותית' שלה. כל מה שקשור למסע המקורי לארץ ישראל, בטרם חטא ה'מרגלים', נתפס כ'ארץ ישראל ספרותית' שבה תופסת קבורה. אולם, כשמגיעים הדברים ל'דוד המדבר', הניסוח הוא: "ופגריכם אתם יפלו במדבר הזה" (במדבר י"ד, לב); "עד תם פגריכם במדבר" (שם, לג). 'פגרים' - אך לא קבורה.

מעניין בהקשר זה להתייחס לסיפור קרח ובליעת האדמה. בדרך סמלית ניתן לראות במה שאירע מעין קבורה נסית! 'קבורה' נסית - כן, אך קבורה ממשית - לא! כלומר, גם כאן נשמר העיקרון של הימנעות מלציין קבורה ביחידה זו של הספר, המוטעם על ידי הציור של בליעת הארץ.

לקראת סיום הנדודים מתברר כי מרים נקברת, בניגוד לאהרן: "...וישב העם בקדש ותמת שם מרים ותקבר שם" (במדבר כ', א). ניתן דעתנו גם ללשון 'וישב', השונה מלשון 'ויבואו' או 'ויחנו', לשונות שגרתיים בכל הקשור לנוכחות בתחנות במדבר.¹¹ 'וישב' מציין היאחזות חזקה יותר בקרקע, התואמת את הדגשת הקבורה. קבורת מרים מציינת, כמו קברות התאוה שהוזכרו לעיל, את סימני הקרבה לארץ ולנחלות המשובצות בה, אך באופן כללי הגישה ברורה למדיי - אין נחלה במדבר ולכן אין גם קבורה בו! היעדר הקבורה הוא גם ניגוד למציאות המצרית - אנטיזתה

11. אין ספק כי לשון 'יחנו' היא הנפוצה בציון חניית המחנה או העם בספרי במדבר ושמות, אך יש גם 'ויבואו' למקום מסוים, מבלי לציין במפורש את חנותם שם.

ל"המבלי אין קברים במצרים לקחתנו למות במדבר" (שמות י"ד, יא). מצרים נתפסת כארץ הקברים והמיתה במדבר מנוגדת לה. שלא במשים מגדיר העם את המסע במדבר כהרחקה מקברי מצרים ומתרבות הקבורה שלה, בדרך לדפוס הקבורה הנכון בארץ כנען.

אם נסכם, מרים היא היוצאת מן הכלל. סיפור קבורתו של אהרן, ובמובן מסוים גם של משה, מדגישים מאוד את היעדר הנחלה. במובן זה הם שייכים לדור המדבר. בהקשר זה, מעניינת ההשוואה בין משה לאהרן. משה נקבר - אך קבורתו אינה ידועה! ההיגיון המנחה את מאמרנו מציב היגיון בסיסי פשוט למדי: משה הוא מנהיג ולכן חייבת להיות מודגשת קבורתו, היותו 'בשר ודם' מחייב קבורה. גם אם אצל אהרן ניתן היה לוותר על תיאור הקבורה, כדי להדגיש את הרעיונות של היעדר נחלה שסורטטו כאן, אצל משה יש לכך חשיבות מהותית. אולם, בהיעדר נחלה, קברו איננו ידוע! ברור שניתן להסביר את היעדר ההתייחסות לאתר הקבורה של משה באופנים אחרים, ואכן הניסוח "ולא ידע איש את קברתו" (דברים ל"ד, ו) מזמין הסברים מסוג זה. אולם, בהתחשב במערכת הרעיונית המוצגת כאן, ניתן לראות בכך גם סימן להיעדר נחלה.

גם ההשוואה המפורסמת בין משה לאליהו מעוררת עניין. נביא יכול 'לעלות לשמים' - תהא משמעותה של עלייה זו אשר תהא. מנהיג - לא ולא! מנהיג, ומלך בהקשר זה הוא דוגמה מובהקת, נקבר כדי להבליט את אנושיותו. לעומת זאת 'רוחניותו' של הנביא עשויה, בנסיבות מיוחדות במינן, להתבטא בפתרון - אמנם קיצוני על פי כל אמת מידה - של העלייה לשמים.

מלך נקבר - האנושיות שבמלוכה

דיברנו עד עתה על מנגנונים ספרותיים המנצלים את הקבורה לומר דבר מה בענייני הפרשה בה שובצו, והמסקנה הכללית היא כי אין פיאור של הקבורה כפעולה. נאמר עתה משהו על הקבר עצמו, תוך הדגשת צד של אי-יציבות שראו בו. ישעיהו מתקיף את שבנא במילים הבאות:

כה אמר אדני ה' צבאות לך בא אל הסכן הזה על שבנא אשר על הבית. מה לך פה ומי לך פה כי חצבת לך פה קבר חצבי מרום קברו הקקי בסלע משכן לו...
(ישעיהו כ"ב, טו-טז).

ישעיהו מתקיף את השימוש בקבורה - הן את דרכו של שבנא לקנות נחלה במקום לא לו והן את ניצול הקבורה להעלאת קרנו ולביסוס מעמדו. העונש קשור בהרחקה וטלטול:

הנה ה' מטלטלך טלטלה גבר ועטך עטה. צנוף יצנפך צנפה כדור אל ארץ רחבת ידים שמה תמות ושמה מרכבות כבודך קלון בית אדניך
(שם, יז-יח).

מלך נקבר - על חייהם ועל מותם של מלכים כביטוי לאנושיותם

אם כן, במישור מופנית הביקורת כלפי שבנא, אך בעקיפין מתברר עד כמה רופף מושג הקבר.

היבט שונה של אפקט הטלטול מוצג אצל ירמיהו:

בעת ההיא נאם ה' ויצאו [יוציאו קרי] את עצמות מלכי יהודה ואת עצמות שריו ואת עצמות הלהנים ואת עצמות הנביאים ואת עצמות יושבי ירושלם מקבריהם. ושטחום לשמש ולירח ולכל צבא השמים אשר אהבו ואשר עבדום ואשר הלכו אחריהם ואשר דרשום ואשר השתחוו להם לא יאספו ולא יקברו לדמן על פני האדמה יהיו (ירמיהו ח', א-ב).

כאן השוויון בין מלכים ל'עמך' מושג בדרך מבזה - עצמות כולם יוצאו החוצה! אך הביזוי של אי-הקבורה בולט בעיקר כלפי המלכים, שברגיל אתרי הקבורה המפוארים שלהם מטיבים לגונן על עצמותיהם.

אצל ישעיהו מופנה הזעם בהקשר זה אל מלך בבל:

כל מלכי גוים כלם שכבו בכבוד איש בביתו. ואתה השלכת מקברך כנצר נתעב לבש הרגים מטעני חרב יורדי אל אבני בור כפגר מובס. לא תחד אתם בקבורה כי ארצך שחת עמך הרגת לא יקרא לעולם זרע מרעים (ישעיהו י"ד, יח-כ).

המלך שדימה 'להגיע לעליון', שראה עצמו מושל בשמים, נדחה גם מן האתר הארצי ביותר - הקבר.

נבואה מעין זו מופנית אל מלך יהודה:

לכן כה אמר ה' אל יהויקים בן יאשיהו מלך יהודה לא יספדו לו הוי אחי והוי אחות לא יספדו לו הוי אדון והוי הדה. קבורת חמור יקבר סחוב והשלך מהלאה לשערי ירושלם (ירמיהו כ"ב, יח-ט).

תיאורים אלו אינם מורים רק על עונשו של יהויקים, אלא גם על בית דוד ההולך ומתמוטט לנגד עינינו. מכל מקום, התיאור של היעדר קבורה רב-עצמה מאין כמוהו להטעמת הרעיונות הבסיסיים הקשורים בה.

סוגיית קברי המלכים ביחזקאל

קבורת המלכים תופסת מקום גם בספר יחזקאל:

ויאמר אלי בן אדם את מקום כסאי ואת מקום כפות רגלי אשר אשכן שם בתוך בני ישראל לעולם ולא יטמאו עוד בית ישראל שם קדשי המה ומלכיהם בזנותם ובפגרי מלכיהם בְּמוֹתָם. בתתם ספם את ספי ומזוזתם אצל מזוזתי והקיר ביני וביניהם וטמאו את שם קדשי בתועבותם אשר עשו ואכל אתם באפי. עתה ירחקו את זנותם ופגרי מלכיהם ממני ושכנתי בתוכם לעולם (יחזקאל מ"ג, ז-ט).

בלי להתחייב על משמעות ראלית או ארכאולוגית קונקרטיה, ברי כי הנביא רואה את 'פגרי המלכים' כמשהו ששכן קרוב למקדש. מנקודת הראות של הנביא יש בכך בעיה מהותית, והרחקת הקברים לעתיד לבוא תשיג תוצאה של השכנת ה' במקדש ובתוך בני ישראל לעולם. דומה כי גם כאן פועל המנגנון של תפיסת הקבורה של המלכים כפעולה 'מתנחלת', למצער במשמעות סמלית, שבהקשר של קרבה למקדש יש מקום לצאת נגדה בדרכים שונות. על רקע זה יובן:

...הנה אני פתח את קברותיכם והעליתי אתכם מקברותיכם עמי והבאתי אתכם אל אדמת ישראל (יחזקאל ל"ז, יב).

כאן הקבורה נושאת אופי שוויוני לחלוטין - עם מוקם לתחייה, ואין מחיצות ואין הבדלות. קבורה כזו - בפועל הנביא מציג אותה כדי לציין את התחייה - מחזירה אותנו לנקודת המוצא של שוויון האדם.

כזכור, פתיחת קברים סימלה ביזוי הנובע מתוך תפיסה של אי-יציבות ושל ערעור הנחלה. כאן מתהפך מוטיב זה לטובה! אין כאן רק ציור של תחיית מתים, אלא ערעור על הסדרים הבא לידי ביטוי גם בכל הקשור לקברים. אם סדרי הקבורה עשויים לסמל קבורה מבזה בחוץ לארץ, כאן חל מהפך. הכול מתהפך, ולטובה. לא הגולה היא הנחלה, אלא הארץ, וכאמור, לא רק לגבי מלכים אלא לגבי הכול!

הערה על תפיסת המלוכה בקהלת

קהלת הנו מלך פילוסוף (לאו דווקא במובן האפלטוני!) המנצל את מלכותו להתנסויות שונות שתוארו בפרקיו הראשונים של הספר. ידועה ההתנסות של רכישת החכמה, אך בצדה מוצגת גם ההתנסות של צבירת רכוש:

הגדלתי מעשי בניתי לי בתים נטעתי לי כרמים. עשיתי לי גנות ופרדסים ונטעתי בהם עץ כל פרי. עשיתי לי ברכות מים להשקות מהם יער צומח עצים. קניתי עבדים ושפחות ובני בית היה לי גם מקנה בקר וצאן הרבה היה לי מכל שהיו לפני בירושלם (קהלת ב', ד-ז).

אך גורם חזק מאוד בספר שיש בו כדי לנטרל את הגאווה והכוחנות הכרוכות ברכוש, קשור להשקפה המחייבת את החיים הפשוטים: "מתוקה שנת העבד אם מעט ואם הרבה יאכל והשבע לעשיר איננו מניח לו לישון" (קהלת ה', יא). בצדה מובעת התמודדות מעניינת עם מושג המוות, שתמציתה ההשלמה עמו: "עת ללדת ועת למות" (שם ג', א). ידועה ההתלבטות המהותית בספר - הנושא אופי פילוסופי - המבליטה את ההבל שבחיים, וכשעמדה כזו מובעת מגרונו של מלך יש לה משמעות מיוחדת.

מלך נקבר - על חייהם ועל מותם של מלכים כביטוי לאנושיותם

לענייננו חשוב כי על רקע ההדגשה המרשימה של המוות, כמעט שאין בספר התייחסות לקבורה! הביטוי המפורסם של הקבורה בספר הוא:

הכל הולך אל מקום אחד הכל היה מן העפר והכל שב אל העפר. מי יודע רוח בני האדם העלה היא למעלה ורוח הבהמה הירדת היא למטה לארץ (קהלת ג', כ-כא).

דומה כי קשה למצוא ביטויים כה שוויוניים לקבורה בארץ! הנה כי כן, הספר שיש בו יסוד חוזר של הסתייגות ממלוכה וראיית פגמיה,¹² חומק מלהזכיר קבורת מלכים, ובדיונו על המוות מבליט קבורה שיש בה שוויוניות אנושית אמתית!

הערה מעניינת בנדון קשורה בפסוק סתום במקצת: "ובכן ראיתי רשעים קברים וְבָאוּ וּמִמָּקוֹם קָדוֹשׁ יֵהָלְכוּ וַיִּשְׁתַּכְּחוּ בְעִיר אֲשֶׁר כֵּן עָשׂוּ גַם זֶה הַבַּל" (קהלת ח', י). הפסוק קשה, אך רעיונו הכללי ברור למדי. מדובר ברשעים שבחייהם ניסו להתקדש ובמותם נשכח רשעם.¹³ 'רשעים קבורים' פירושו: נקברו בקברים שהכינו לעצמם, ועל כן יש בכך פגם. קהלת מודע אפוא למנגנון ההנצחה על ידי קבורה, היכול לשרת גם רשעים, ועל רקע זה התייחסותו לקבורה האחרת, השוויונית, מקבלת משנה משמעות!

סיכום

המקרא המרבה לעסוק בחיים, אינו נמנע מלגעת בתחומים הקשורים במוות. התייחסונו לעיל בעיקר לקבורתם של מלכים,¹⁴ שבפרשנות ספרותית התופסת את הקבורה גם כסמל, אומרת משהו על תפיסת המלוכה בישראל. בצד ההבנה כי הקבורה בבירה מרמזת על קביעותה של השושלת וממילא מבססת את מלכותה, משתדל המקרא להבליט דווקא את הממד האנושי של הקבורה. דומה כי הדברים מתקשרים להשקפה הכללית במקרא על המלוכה, שיש בה מורכבות הנעה בין חיובה כדי למנוע "איש הישר בעיניו יעשה" (שופטים כ"א, כה), לבין שלילתה מטעם של "ה' ימשל בכם" (שם ח', כג).¹⁵

12. בתפיסת המלוכה בקהלת יש מן המורכבות. התייחסתי לכך בספרי, **מסכת מגילות**, ירושלים תשס"ב, עמ' 148-156.

13. ראה הפירוש בסדרת **דעת מקרא** שם.

14. יש גם הדגשות קרובות לענייננו של עצם מותם של מלכים, למשל ציון שנת מותו של המלך עוזיהו: "בשנת מות המלך עזיהו ואראה את אדני ישב על כסא רם ונשא ושוליו מלאים את ההיכל" (ישעיהו ו', א). מעבר לציון התאריך החשוב לארגון של נבואות ישעיהו במבנה כרונולוגי כלשהו, נרמזת כאן עובדת מות המלך, החשובה במיוחד לגבי מלך כעוזיהו שלפי ספר דברי הימים ניסה להחיל את מרותו גם על המקדש.

15. הדילמה המקראית הזו מובעת ברוב עצמה בספר שופטים. עסקתי בכך בספרי, **שופט שופטים, עיונים פרשניים בספר שופטים**, אלון שבות תשס"ג.